

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
Факультет гуманітарних наук
Кафедра філософії та релігієзнавства

Кваліфікаційна робота
(освітній ступінь — «бакалавр»)
на тему:

**МЕТАФІЗИЧНІ АСПЕКТИ ОБРАЗУ ДИЯВОЛА В
ЗАХІДНОХРИСТИЯНСЬКІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ**

Виконала: студентка 4-го року навчання,
Спеціальність: 033 Філософія
Яворська Єлизавета Романівна

Керівник: Сарапін Олександр Васильович
кандидат філософських наук, доцент

Рецензент _____

Кваліфікаційна робота захищена
з оцінкою «_____»

Секретар ЕК _____

«_____» _____ 20__ р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3-5
РОЗДІЛ І. СПРИЙНЯТТЯ ОБРАЗУ ДИЯВОЛА У ФІЛОСОФСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ЗАХІДНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ.....	6-15
1.1. Диявол у ранньому християнстві.....	7-9
1.2. Диявол як частина фізичного космосу: радикальний космічний дуалізм гностиків та відповідь християнської церкви.....	9-10
1.3. Диявол як частина духовного космосу: Аврелій Августин.....	10-11
1.4. Закріплення та уніфікація єдиного образу в західному Середньовіччі...	11-15
РОЗДІЛ ІІ. СУТНІСТЬ ДИЯВОЛА ТА ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКИ У ТВОРАХ ТЕОЛОГІВ-СХОЛАСТІВ ТА МІСТИКІВ.....	16-27
2.1. Загальна роль середньовічної філософської думки та раціональної теології на формування образу диявола.....	16-17
2.2. Диявол ранньої схоластики.....	17-21
2.3. Диявол високої схоластики.....	21-24
2.4. Диявол у пізньому середньовіччі.....	24-27
РОЗДІЛ ІІІ. МЕТАФІЗИКА ДИЯВОЛА ЯК ОСНОВА ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСІВ ПРОТИ ВІДЬОМ ТА БІСООДЕРЖИМИХ.....	28-34
3.1. Віра в диявола як поштовх до розпочатих процесів проти відьом...	28-30
3.2. Роль диявола у «Молоті відьом».....	31-34
ВИСНОВКИ.....	35
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	37-38

ВСТУП

Протягом Середньовіччя фігура диявола трансформувалась від образу злого духа в уявленні простого народу до метафізичного початку, від якого залежить існування людини та світу. Набувши самостійного метафізичного характеру, диявол закріпив своє місце онтологічної категорії, а також і частини моральної філософії. Ставши частиною моралі, диявол вплинув на розвиток схоластики, а саме доведенні автономності суб'єкта та полеміки щодо свободи волі людини.

У цій науковій роботі ми проводимо дослідження стосовно того, як середньовічна філософія вплинула на формування метафізики образу диявола.

Дослідження буде проводитись на основі філософських текстів філософів раннього, середнього та пізнього Середньовіччя, а також теоретичною базою нам будуть служити книги релігієзнавців та дослідників, що були зосереджені саме на тематиці становлення та розвитку образу диявола.

Аналіз метафізичних аспектів ми зосередимо з початку формування раннього християнства, оскільки саме тоді образ диявола почав зароджуватись таким, яким ми його знаємо зараз, а згодом перейдемо до текстів філософів-схоластів та містиків Середньовіччя.

Вибір теми відповідає **актуальності** оскільки проблематика ролі Бога та диявола грає досі у житті людини важливу роль. За останні десятки років моральна філософія намагається розрізнити означення добра та зла. Філософський доробок християнської церкви та схоластів впливає навіть сьогодні на сучасну популярну культуру. Сучасні філософи досі намагаються виділити види зла, розподіляючи зло на метафізичне, абстрактне та природне, а полеміка щодо ролі диявола доповнюється новими дослідженнями та теоріями. Зараз ми можемо побачити втілення образу

диявола , що був зароджений ще під час Середньовіччя у сучасних шоу, піснях, кінематографі і т.д.

Стан наукової розробки ми будемо розглядати у I розділі, аналізуючи формування образу у ранньому християнстві. Також, ми дослідимо тематику й у III розділі, аналізуючи наслідки метафізики середньовіччя на суспільне життя. Основними джерелами для аналізу є праці таких науковців, як О. Амфітеатрова, Г. Келлі, Р. Мюшембле, Дж. Рассела та М. Шейнмана.

Об'єктом мого дослідження є особливості розвитку метафізики диявола в межах західнохристиянської середньовічної філософії.

Предметом є тексти представників ранньохристиянської філософської думки, високої та пізньої схоластики, в яких розкриваються особливості формування образу.

Метою є виявлення тенденцій у формуванні образу Диявола у контексті католицької середньовічної філософії.

Моїми **завданнями** є:

- Аналіз ранньохристиянських уявлень про диявола
- Виокремлення впливу Нового та Старого заповітів на формування образу
- Дослідження філософської думки щодо дуалістичного початку катарів
- Виділення внеску в розвиток метафізики диявола Аврелієм Августиним
- Аналіз характеристики диявола в творах схоластів
- Дослідження текстів філософів пізнього середньовіччя
- Виявлення подальшого впливу метафізики диявола середньовічної філософії на соціо-культурний аспект

Структура кваліфікаційної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел. Перший розділ буде присвячений загальному огляду формування образу диявола, виокремлення залишків

язичницьких уявлень про зло, а також аналіз впливових теологів та філософів раннього християнства, що спричинять подальшу полеміку щодо об'єкту метафізики диявола, таким чином ми дослідимо вчення Аврелія Августина. У другому розділі ми звернемось безпосередньо до текстів філософів-схоластів та виокремимо основні трактування ролі диявола та його характеристики. Ми також проаналізуємо подальший вплив схоластики вже на пізнє Середньовіччя, виокремивши основні тенденції, що були присутні у філософській традиції, зокрема розглянемо філософію містиків. У третьому розділі ми розглянемо такий аспект як процеси над відьмами та бісоодержимими та проаналізуємо вплив теології та схоластики на початок процесів проти відьом, зокрема розглянемо книгу середньовічних інквізиторів «Молот відьом».

Теоретико-методологічні засади дослідження ґрунтуються на герменевтичному, критичному, компаративістських методах аналізу джерельної бази дослідження.

Основною **джерельною базою** дослідження стали праці дослідників Олександра Амфітеатрова «Диявол у побуті, легенді і в літературі середніх віків», Джеффри Бартон Рассела «Князь Темряви» та «Мефістофель. Диявол у сучасному світі», Михайла Шейнмана «Віра в диявола в історії релігії», Робера Мюшембле «Нариси з історії диявола». Для другого розділу основними джерелами є праці теологів-схоластів Аврелія Августина «Про свободу волі», Ансельма Кентерберійського «Про істину», Гійома з Шампо «Діалог між Християнином та Іудеєм про католицьку віру», а також «Суму теології» Томи Аквінського, «Книгу сентенцій» Петра Ломбардського, а також книгу однієї з представниць середньовічного містицизму – «Одкровення божественної любові» Юліани Норіджської.

РОЗДІЛ І. СПРИЙНЯТТЯ ОБРАЗУ ДИЯВОЛА У ФІЛОСОФСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ЗАХІДНОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Протягом усіх віків міфи та легенди породжували в людях страх перед злими силами. Таким чином, сформувалась й віра у злих та добрих духів у язичницьких релігіях. Ще у первісних релігіях вимальовується образ добра та зла, проте диявол ще не сприймається у фізичній формі.

Зло у первісних релігіях — це метафізична сила, втілення катаклізмів природи, голоду та хвороб.¹ Це все ще деяка субстанція, яка впливає на навколишній світ, а не на індивідуально кожну людину. Деякі риси Диявола були перенесені до християнського вчення саме з первісних релігій, таким чином втілення риси злих духів язичництва відобразились у подальшій побудові образу Диявола.

Аби детально розглянути в цьому розділі всі можливі варіації, що мали місце під час Середніх віків ми розглянемо проблематику з різних боків. По-перше, ми мусимо виокремити метафізику, що пропонується у Новому та Старому Заповітах. Саме там ми виділимо основні риси християнського образу. Дослідивши, думку теологів щодо ролі диявола у християнстві, ми звернемось до сприйняття Князя Пітьми як частини фізичного світу та саме тут дізнаємось особливості сприйняття гностиками, а саме їх вчення про космічний дуалізм.

Звертаючись безпосередньо до філософської думки раннього християнства, ми дослідимо сприйняття диявола Аврелієм Августином, особливо приділимо увагу аспекту належності диявола до духовного космосу.

Виокремивши основні моменти, що впливали на все формування філософської думки, ми нарешті перейдемо до історії закріплення образу у Середньовіччі.

¹ (Амфітеатров. 2010. Гл.1)

1.1. Диявол у ранньому християнстві

Коли у первісних релігіях зло є просто хаотичною силою, іноді перетинаючись з фізичними втіленням, то у християнстві вже зло прямо асоціюється з дияволом.

Звертаючись до трактування диявола Фрідріхом Енгельсом, диявол сучасних релігій — це в першу чергу церковний диявол. В християнстві диявол стає поряд з Богом, створюючи таким чином сучасну систему двох протилежних сил.² Християнство, яке зробило мабуть найбільший вклад у розвиток образу диявола фактично поділила світ на царство Господнє та царство диявола. Все, що робить диявол є абсолютно протилежним до того, що робить Бог. Проте, не слід вважати таке трактування за визнання існування двох першооснов, оскільки протилежність сил Божественних та диявольських хоч і просліджується у теології Середніх віків, проте диявол все ще не є окремою силою, що незалежна від Бога.

Тож, розпочинаючи дослідження з християнського сприйняття диявола, ми звертаємось в першу чергу до трактування диявола у Заповітах.

Старий та Новий Заповіт формує сприйняття диявола не як першооснова зла, а як бунтівного підданого держави Господньої, що йде проти свого ж Творця. Цікавим моментом ще є те, що в Старому Заповіті найменування Сатани — це назва ворога, в якого немає імені. Диявол є спокусником та підбурювачем.³ Сатана є морально злим творінням. Його зло не було надано природою, а лише є наслідком гріха. Зло Сатани розповсюджується й на його приспівників, що остаточно відділяє два світи — Божий та диявольський, де світ диявола постає як викривлений та спотворений ангельський світ.⁴

Закріплення дуалістичного сприйняття остаточно було зафіксовано завдяки Новому Заповіту, куди були привнесені деякі характеристики

² (Шейнман.1977. с. 12)

³ (Аверинцев, Бусева-Давыдова.2017. Режим доступу: https://bigenc.ru/fine_art/text/1972090)

⁴ (Bonino, OP.2016. P.27.)

диявола зі Старого заповіту (образ нечистої сили, змії-диявола та диявола-спокусника).⁵ В Новому Заповіті диявол — ворог людей та Бога. За думкою вчених християнство також інтерпретувало, позичивши у Близького Сходу, концепцію про битву між богами, головною метою якого було заволодіння людським родом.

Світ Нового Заповіту стає морально дуалістичним, людська особа не може зберігати нейтральність, оскільки вона знаходиться або під захистом Бога, або вона обирає тиранію та рабство у диявола. Над людьми продовжують панувати злі сили, оволодіваючи ними. Здаючись демонам, людина потрапляє у «пастку диявола», відрізаючи себе від Бога та приковуючи себе на службу Сатані. Служба злим силам робить людину безвольною, підкорену чужій волі, вона втрачає свою дану від Бога душу. На меті у злих сил лише смерть, вони змушують людей вбивати одне одного таким чином зміцнюючи свої позиції у світі.

Люди, що підкорились злим силам живуть у гріху, втрачають нормальний психічний стан, злий дух часто провокує їх на самогубство, вони страждають від хвороб.⁶ Новий Заповіт також й вплинув на роль Христа у його формуванні як ворога диявола. Демонструючи страшну велич сили диявола, описувалась й спроба спокусити Христа: «Показав йому «все царства світу і славу їх» і сказав: «... все це дам тобі, якщо впадеш і мені Ти поклонишся!» (Мт. 4: 8-9).»⁷ (Шейнман. 1977, с. 45)

Христос є важливою фігурою у боротьбі зі злом, оскільки він прийшов на землю аби захистити людей від диявола. На момент, коли Христос приходить на землю, диявол вже був вигнаний з небес. Загалом доля диявола напряду залежить від Христа. За цією логікою, на землі до приходу Христа залишиться царство диявола, поки людство не буде врятовано пришествям

⁵ (Шейнман. 1977, с. 14.)

⁶ (Bonino, OP. 2016, p. 38-46)

⁷ (Шейнман.1977, с.41)

Христа. Ми бачимо, що в християнстві віра у диявола в першу чергу залежить від долі спасителя.⁸

Найдовше за всіх, у західній культурі проіснував образ диявола як провісника смерті. Цим обумовлені легенди, міфи та повір'я, що передавались крізь століття. Образ провісника смерті був втілений у зображенні посланця смерті з візком для загиблого. Тому у Середньовіччі люди вірили у існування у небі «дикого полювання» — пекельного воїнства, що забирає загиблих.⁹ Христос фігурує як месія, що виганяє бісів з людей та воює проти п'їтьми, що заподіяв диявол. Тож, через образ диявола Новий Заповіт закріплює образ Христа як спасителя.

1.2. Диявол як частина фізичного космосу: радикальний космічний дуалізм гностиків та відповідь християнської церкви

Новий етап у розвитку полеміки щодо походження диявола спровокувала «єресь» катарів. Катарі з'явилися у XII столітті у Північній Італії, та були згодом знищені лише під час хрестових походів. Загалом, на меті катарі мали «очищення» образу Бога від звинувачень у створенні зла. Вони змістили акцент на дуалістичний космічний початок. Тож, абсолютні дуалісти вважали диявола за незалежним від Бога початком, сприймаючи добро і зло як два незалежних початка, що існували, існують та будуть існувати у цьому світі. Теорія катарів звичайно йшла проти християнської церкви, піддаючи сумнівам віру в одного-єдиного Бога. Помірні дуалісти сприймали диявола за істоту, що присвоїла собі владу Бога. Деякі з катарів вважали, що Люцифер був сином злого початку. Загалом, теорія катарів щодо існування диявола була роздробленою та неточною. Проте загальним як у помірних так і абсолютистських катарів зазначалось те, що диявол створив матеріальний світ, а Бог відповідно — нематеріальний світ.

⁸ (Шейнман. 1977, с. 45)

⁹ (Мюшембле. 2005, с.41)

Проте, для досягнення сприйняття образу диявола як незалежного від Бога зла, теорія внесла різницю між сприйняттям образу християн, для яких в першу чергу диявол був грішним ангелом та сприйняттям диявола єретиками для яких диявол має в першу чергу власну метафізичну суть.¹⁰

Пізніше у 1215 році католицька церква відповість на єресь катарів постановами четвертого Латеранського собору, який сформує загальні положення природи диявола та вплине на подальший розвиток полеміки щодо метафізики диявола. Основні моменти Латеранського собору дослідимо детальніше у другому розділі, розглядаючи особливості високої схоластики. А поки, ми воліли б розглянути ще одну філософську думку, яка мала місце в християнській традиції, а саме — концепт диявола як частини духовного космосу, запропонований Аврелієм Августиним.

1.3. Диявол як частина духовного космосу: Аврелій Августин

Одним з найвпливовіших фігур, що зробили внесок у подальшу християнську демонологію є християнський богослов та філософ Аврелій Августин. Саме неоплатонізм вплинув на філософа під час формування концепції духовного космосу, оскільки читання Платона переконало богослова в існуванні духовної реальності. Метафізику зла Аврелій окреслював в першу чергу як відхилення від блага.¹¹

«Таким чином виходить, що не ті блага, до яких прагнуть грішники, є будь-яким чином злом, і не сама вільна воля людини, яку ми запевняємо, слід зарахувати до певним середнім благ, але зло є відхилення [волі] від незмінного блага і звернення до мінливих благ; проте за відхилення і звернення, оскільки вони не з примусу, але добровільні, слід гідне і справедливе покарання нещастям.»¹² (Аврелій Августин. О свободі воли, XIX, 53)

¹⁰ (Рассел. 2002, с. 224)

¹¹ (Неретина, Бурлака.2001, с. 20)

¹² (Неретина, Бурлака.2001, с. 64)

Не лише люди можуть відхилитися від Бога, а й самі ангелі, які мають власну волю. Відтак духовний світ Аврелій розділяє на світло та темряву, відповідно на добрих та злих ангелів. Ангели ж, навіть злі, не можуть виконувати роль між людством та Богом, вони є лише способом божественного провидіння. Злим ангел стає лише тоді, коли роблять вибір проти Бога.¹³

Тож, ми бачимо, що теорія Августина дала новий поштовх до розвитку полеміки щодо диявола. В тому числі й розширення концепції щодо побудови царства Божого. По суті, саме надихаючись Августином, подальша схоластика надасть образу диявола нового тлумачення.

1.4. Закріплення та уніфікація єдиного образу в західному Середньовіччі

Закріплення остаточного образу диявола, який зберігся до сучасних часів як ми раніше зазначали відбулося з появою християнства. Образ злої сили зберігався у простому народі, що успадкували релігії пращурів. В середньовічній культурі при тому зберігався образ Князя Пітьми скоріше сатиричний. Середньовічні повісті відверто висміювали диявола, наділяючи його іронічними якостями. Наприклад, диявол у середньовічних повістях — це образ недалекої за розумом істоти, яка може робити дурні речі, а люди завжди можуть його перемогти завдяки інтелекту, яким їх наділив Бог.

Протягом першого тисячоліття християнства концептуалізацій диявола загалом майже не існувало, феномен вивчали лише деякі теологи. Постає логічне питання. Чому ж церква так активно розпочала розробку та уніфікацію образу диявола та чому це сталося саме у Середньовіччі?

Так, наприклад, Робер Мюшембле у «Нариси з історії диявола» виділяє соціальні причини такої уніфікації образу. В першу чергу, ми мусимо розглянути історичний контекст. Християнська церква набуває сили, проте залишаються ще люди, які дотримуються своїх старих релігій. Таким чином,

¹³ (Bonino, OP. 2016, p.57)

церква вирішує використовувати найбільший важіль переконання — страх. Церкві було необхідно створити своєрідного антагоніста, втілити гріхи в образ однієї істоти, що буде мати право карати грішників. «Трансформація образу диявола не є ізольованим фактом, вона прекрасно вписується в загальну динаміку розвитку. Змінення диявольського образу стає важелем еволюції, оскільки воно виступає складовою частиною уніфікуючої системи, що пояснює основи світобудови...»¹⁴(Мюшембле. 2005, с.48)

Диявол повинен об'єднати християн для боротьби зі злими силами, тому образ починає трансформуватись. Образ диявола як істоти, що подібна до людини формується у VI столітті, починаючи велику трансформацію поняття не лише диявола, а й зла.¹⁵ «Майже у всіх хроніках VI-XIII ст. диявол (Сатана, Люцифер) проявляє надзвичайну активність. Він діє і сам і через своїх помічників-демонів, організованих за зразком небесної ієрархії ангелів ... У ряді хронік посилення на диявола зустрічаються навіть частіше, ніж згадка про втручання бога ... Все, що заслуговує в очах хроніста суворого осуду, зокрема і особливо ересі і народні повстання, викликане дияволом або по його намовою ... За будь-які вчинки, які стоять в протиріччі з вченням або інтересами церкви, диявол несе повну відповідальність ... »¹⁶ (Шейнман.1977, с.76)

Диявол починає набувати істинну силу, таким чином виконуючи свою роль, якою наділила католицька церква — починає жахати людей. В цьому періоді, диявол активно позбувається від твариноподібного виду, та набуває нових неочікуваних атрибутів — атрибутів монархії.

З XIV століття розпочинається модернізація образу за допомогою надання символів влади. Диявольська та світська влада починають перетинатися, що було зумовлено модернізацією монархічних структур. Особливо актуальним це стало для таких країн як Англія та Франція, де було

¹⁴ (Мюшембле. 2005, с.48)

¹⁵ (Шейнман.1977, с.69)

¹⁶ (Шейнман.1977, с.76)

найактивніше проведене втілення модернізації. Диявол стає символом справжньої влади. Тепер він стає вищим за всіх підданих, лише він має право носити корону та сидіти на власному троні. «Жахливий диявол, що сидить на троні з драконів і змій, постійно відправляє в своє звіряче нутро грішників і тут же викидає їх назад ... Відтепер пекло і диявол перестають бути метафорою. Іншими словами поєднання пекельного полум'я і пасторальних картин, неодмінно з ним сусідніх, сприяє розвитку релігійного почуття покори, так само як і почуття вдячності до влади Церкви і держави ...»¹⁷ (Мюшембле. 2005, с. 53)

Царство Диявола — це протилежність людському устрою. Таким чином, у християнстві формується основний верховний караючий орган. Посилюючи страх серед християн, церква набуває неймовірної сили через почуття людьми провини за власні скоєні гріхи. «Мова йде вже не йде не про просту перевагу індивіда над групою, а про нове розуміння цієї переваги, яке, розпочинаючи з 1200 року помітно впливає на укріплення королівської влади».¹⁸ (Мюшембле. 2005, с.60)

Після такої трансформації ролі диявола, розпочалась полеміка не лише щодо образу, а й щодо можливості впливу диявола на матеріальний світ. Зберігаючи у собі залишки язичницьких культів, диявол належав все ще до світу тварин, християнству вдалось виключити з образів сприйняття диявола як бика та осла, проте залишити в образі деякі тваринні риси, що у подальшому призведе до процесів над тваринами. До цього моменту вважалося, що прямого впливу на людину диявол мати не може. Проте він набуває можливості змінювати свою форму на форму тварини, де й проходить тонка межа до змінювання своєї форми й в тому числі й на людську. Аби до кінця викоринити язичницьке уявлення про «нестрашного чорта», церква наділяє диявола спеціальними різними символами олюднення. Тіло людини вже не належить лише людині, наразі воно стає полем, де

¹⁷ (Мюшембле. 2005, с. 53)

¹⁸ (Мюшембле. 2005, с.60)

перемагає або добро або зло. Світ з подачі церкви стає чорно-білим, позбавлений будь-яких сірих плям. Або ти надаєш перевагу дияволу, або Богу.

Хоча деякі з демонологів на той час вважали, що диявол, оскільки є Князем матеріального світу, підпорядковує й тіло людини. Тіло людини втілює у собі втілення гріха, «в'язницю духа». Таким чином, людина опановуючи своє тіло завдяки сильному духу, повинна була наближатись до Бога.¹⁹

Як наслідок, така активна «пропаганда» призвела до справжньої «лихоманки» вже у XIV столітті починає з'являтися велика кількість книжок богословів про основні риси диявола та його підопічних, що й призвело до початку процесів на відьмами. До цього моменту наслідків заданої метафізики ми повернемось у нашому третьому розділі.

Тож, ми побачили як образ трансформувався з іронічного висміювання у сатиричних комедіях з елементами язичництва до справжнього жаху перед володарем темряви. В цьому розділі ми розглянули лише декілька загальних рис, якими наділив католицизм диявола, але це нам дало змогу побачити, наскільки в загальній свідомості диявол представлявся людям чимось невідомим та неможливим.

Аби дослідити детальніше деякі основні риси ми звернемось до одних з найвагоміших представників філософських концепцій — представників схоластики. Саме вони деталізували не лише образ диявола, але й сам концепт зла. Починаючи з XI століття відбулись сильні культурні зміни завдяки розповсюдженню грамотності, як наслідок з'явилась течія провідної філософії, де основним був розумний аналіз основних проблем теології. Здобувши умовної незалежності завдяки аналітичній інтерпретації Писання, античної філософії та логіки, філософи — схоласти здобули змогу вивчати

¹⁹ (Амфитеатров.2010, с.171)

предмет образу диявола більш глибинно.²⁰ Саме наукові доробки схоластів та інших представників філософської думки Середньовіччя ми й будемо досліджувати у наступному розділі.

В основному на подальшу філософію схоластів вплине трактування зла, що ми раніше згадували у розглянутому аналізі образу диявола у Старому та Новому заповітах. Також, на схоластів вплине й Аврелій Августин, оскільки його трактування зла як відхилення від блага ми зможемо побачити у працях філософів високої схоластики. Схоластичними буде розглянута й така проблематика образу, як відношення зла до Бога, можливість спасіння диявола та тлумачення гріха.

²⁰ (Рассел. 2002, с.215)

РОЗДІЛ II. СУТНІСТЬ ДИЯВОЛА ТА ЙОГО ХАРАКТЕРИСТИКИ У ТВОРАХ ТЕОЛОГІВ-СХОЛАСТІВ ТА МІСТИКІВ

2.1. Загальна роль середньовічної філософської думки та раціональної теології на формування образу диявола

З 1050 по 1300 роки важливу роль у формуванні філософської думки, в тому числі й в багатьох теологічних теоріях зіграла схоластика. Проте схоластика не закріпила канонічне зображення диявола, що було насаджено християнською церквою, образ видозмінювався, та видозмінювалась і його роль. Багато хто з схоластів навпаки, применшували роль диявола у людському житті. Проте безсумнівно схоласти вносили своє прояснення до проблем демонології. На уявлення про Люцифера вплинули такі філософи, як Ансельм Кентерберійський, Тома Аквінський, Бернард Клеворський, Петро Ломбардський, Гійом з Шампо та інші, характеристику яких ми проаналізуємо детальніше. Поки, ми воліли б виокремити основні моменти на які вплинули схоласти.

В першу чергу, вони звернули увагу на міф про падіння Люцифера, а саме з'ясували деяку неточність трактовану в Писанні, щодо первинної злої суті Люцифера. Логічною була й думка про те, що згідно з запропонованою версією похідного початку ангела, Бог сам створив зло. Допустити думку про творіння Богом зла — це вже суперечило концепції Божого блага. Додатково, враховуючи факт, що за Писанням ангели не можуть навчатися завдяки своїм почуттям або розуму, Люцифер повинен був зробити свій вибір інтуїтивно. Виходячи з цього, мав бути якийсь проміжок часу між створенням та падінням Люцифера.

Схоласти додатково роз'яснили момент щодо можливості спасіння Диявола. Спасіння Диявола принципово неможливо, знову ж таки через нездатність до навчання, що прирівнюється й до нездатності розкаяння. Аби

врятувати Люцифера потрібна істота такого ж виду, а оскільки кожний вид ангела унікальний це стає неможливим.²¹

Одним з об'єднуючих моментів у роз'ясненні щодо метафізики диявола стала полеміка з катарами, про яких ми згадували у минулому розділі. На відповідь до «єресі» катарів було скликано зібрання четвертого Латеранського собору у 1215 році, яке мабуть найбільше вплинуло на теологічну версію існування диявола. На соборі єпископи підтвердили, що природа диявола та всіх демонів з самого початку була доброю, лише через власний вільний вибір диявол зробився злим. Зібрання також зазначило, що в кінці людства очікується воскресіння мертвих та великий суд, який розподілить людей до диявола, або до Христа.

Схоласти підключились до полеміки, та разом із Собором виділили основні аргументи проти катарського дуалізму. Зокрема, особливу увагу вони приділили неможливості існування двох протилежних початків, оскільки злий початок неможливий до існування, тобто він є абсолютним небуттям. На додаток, зло має змогу зменшувати добро, проте не може повністю їм заволодіти, а тому злу не залишається в чому існувати.²²

2.2. Диявол ранньої схоластики

Рання схоластика XI-XII століть внесла розвиток не лише у теологічну теорію, а й у метафізику образу. Зокрема, аналізуючи Писання, схоласти логічно аналізували деякі специфічні моменти та вносили нові гіпотези в уявлення про світобудову. Розглядаючи метафізичні аспекти образу диявола, ми сконцентруємось на представниках ранньої схоластики, а саме таких як Бернард Клервоський, Ансельм Кентерберійський, Петро Ломбардський, Гюго Сен-Вікторський та звичайно згадаємо Гійома з Шампо. Саме в працях цих філософів є роздуми про природу зла, та зокрема роль диявола у світі.

²¹ (Рассел. 2002, с. 215-223)

²² (Рассел. 2002, с. 226)

Розпочнемо ми у хронологічному порядку, з Бернарда Клервоського — французького середньовічного містика та богослова. Його ідеї виникнення зла прямо пов'язані з ідеями Августина Аврелія, про якого ми згадували у першому розділі. Зло, так само як і у Аврелія, наділено правом вибору. Зло самостійно обрало зло, позбувшись благодаті. Відтак й диявол усвідомлено прагне зла. У своєму творі «Про благодать та свободу волі» Бернард Клеворський зазначає: «І подібно небесному ангелу або навіть самому Богу людина вільно залишається доброю, тобто по своїй волі, а не в силу зовнішньої необхідності; так само, звичайно і диявол вільно ввергає у себе зло і перебуває у злі за своїм добровільним рішенням, а не під впливом чужого спонукання»²³ (Бернард Клервосский. О благодати и свободе воли. IV, 9)

Продовжуючи думку про свободу вибору, нас цікавить й внесок Ансельма Кентерберійського у розвиток метафізики образу. Католицький філософ зосередився на падінні Люцифера, а саме на причині його падіння. Справа в тому, що полеміка розпочата з часів Августина не могла з'ясувати питання про першопричини падіння ангела, оскільки поставало логічне питання про першопричину зла. Ансельм Кентерберійський вважав, що зло є відповідальністю Бога. Проте існування зла є частиною недосконалості космосу. Бог дозволив існуванню злу, але моральне зло виникає лише через свободу волі.

Таким чином, за Ансельмом ролі розподілялись наступним чином: зло є лише частиною космосу, але зло у людині розпочинається лише з її власного вибору. Через цю концепцію філософ й пояснював першопричину падіння Диявола. Бог створив умови за яких було можливе падіння Люцифера, проте сам Люцифер відступив від істини за власною волею привів у світ несправедливість, а потім став джерелом несправедливості.²⁴

²³ (Неретина, Бурлака.2001, с. 451)

²⁴ (Рассел. 2002, с. 215-221)

«Але в волі є істина, про що свідчить Істина сама, кажучи, що «диявол не встояв в істині». (Ін.8,44) Адже він перебував в істині і покинув істину нічого інакше як волею.

Учень. Так вірую. Адже, якби той, хто єдино внаслідок гріха покинув істину, завжди хотів того, що повинно, то ніколи не згрішила.»²⁵ (Ансельм Кентерберийский. Об истине. Глава III. Об истине мнения)

Ансельм Кентерберійський також розглянув питання справедливості наділення диявола повноваженнями розправлятися над грішними людьми. На думку філософа, диявол не заслуговує на право розправлятися з несправедливими. Він ніколи не прагнув до справедливості, їм керував лише інстинкт зла. Не існує ніякого «дозволу» від Бога на те, що диявол може катувати людей, навіть якщо вони скоїли гріх. Додатково, філософ зазначає, що в добрих ангелах присутня лише справедливість, водночас в злих — лише несправедливість.²⁶

Нове розуміння долі Люцифера було запропоновано католицьким схоластом XII століття Петром Ломбардським. Розглядаючи, міф про падіння, філософ зазначає, що Люцифер постав проти Бога через гординю. Він хотів бути подібним на Бога через рівність влади. Петро Ломбардський також зазначає, що Люцифер впав з небес не один, з ним впали й всі згодні з ним.

Схоласт також вперше висуває теорію щодо ув'язнення Люцифера. Нібито диявол наразі схований і не буде звільнений до приходу Антихриста. Люцифер на думку Петра Ломбардського перебуває у в'язниці з тих часів, коли він намагався спокусити Христа.²⁷ Також, філософ розглядає й мотивації Диявола щодо спокушення людей. «Отже диявол, побачивши, що

²⁵ (Неретина, Бурлака.2001, с. 210)

²⁶ (Ансельм Кентерберийский. Почему Бог стал человеком. Ред: Василий В. Режим доступа: http://www.presbiteryen.org/rus/1/%D0%90%D0%BD%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BC_%D0%9A%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%BC%D1%83_%D0%91%D0%BE%D0%B3_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB_%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC.pdf)

²⁷ (Lombard & Silano, 2008, p. 23-27)

люди були здатні піднятися завдяки покірності підкорення туди, звідки він впав через гординю, заздрив їм. Він, хто через гординю раніше став дияволом, той, що впав, ревнощами і заздрістю був зроблений сатаною, і є ворог роду людського».²⁸ (Peter Lombard. The Sentences, Book 2. Distinction XXI. Chapter 1(122)) Тобто диявол спокусив Єву лише через заздрість до належності людства до Бога, й через благодать даровану Творцем.

Коли Петро Ломбардський вважає диявола ворогом всього людства, французький філософ Гюго Сен-Вікторський називає диявола «ангелом-відступником», покровителем всіх беззаконних людей. Філософ зазначає, що всі люди, які відійшли від Бога створюють саме тіло голови беззаконня — тобто Диявола.²⁹ (Гуго Сент-Викторский. Дидаскалион. Глава IV. О семи правилах)

Повертаючись до свободи вибору, нас цікавить Гійом з Шампо, а особливо його «Діалог між Християном та Іудеєм щодо католицької віри». Французький філософ-містик в своєму творі продовжує думку про те що Диявол залишив благо через своє власне рішення. Гійом підкреслює, що Бог створив добро створивши такого ангела, який міг би згрішити.

Філософ вбачає, що в злі присутня користь, оскільки воно було створено аби випробовувати волю людини. «Самим ангелам Бог дарував (здібність) до вільного рішення (*liberum arbitrium*), тобто розрізнення добра та зла, але диявол зі своїми прісними залишив благо через власну лінь та тримався зла»³⁰ (Гильом из Шампо. Диалог между Христианином и Иудеем о католической вере)

Диявол впав з царства Божого не лише через відсутність блага, а й через відсутність кохання. Оскільки, на думку містика Люцифер впав в момент, коли був створений, і він не встиг досягнути усю любов до Бога,

²⁸ (Lombard & Silano, 2008, p.92)

²⁹ (Сен-Викторский. 2016, с.116)

³⁰ (Неретина, Бурлака.2001, с. 280)

обравши любов до себе, що можна трактувати й як гординю. «Не встоявши в істині», Люцифер звеличився, намагаючись стати подібним до Творця.

Завершаючи наше дослідження щодо метафізики диявола в творах ранніх схоластів, ми можемо виокремити основні моменти, які простежуються у філософській традиції XI–XII століть. В першу чергу, схоласти наголошують на свободі вибору Диявола позбутися блага. Відсутність блага — є зло.

Загалом, філософи трактують зло як відсутність чогось, наприклад у Ансельма зло –відсутність справедливості, у Гійома з Шампо зло — це відсутність кохання до Бога. Філософська думка ранньої схоластики перекликається з філософією раннього християнства. Так, ми бачимо спільну думку щодо порушення космічної гармонії у християнській теології та філософії Ансельма Кентерберійського. Слід відмітити, що вперше була запропонована теорія щодо ув'язнення Люцифера Петром Ломбардським, пізніше ця теорія буде втілена у Данте у Всесвіті «Божественної комедії», де Сатана зображується скутим льодом у самому центрі світу.

2.3. Диявол високої схоластики

Подальший розвиток схоластики продовжив дискусію щодо образу диявола, та зла. XIII-XIV століття подарували філософії видатного італійського філософа Тому Аквінського, який детально в «Сумі теології» дослідив не лише поняття зла, а й можливість існування зла без диявола. Тома дослідив природу диявола а також окреслив його можливості. Також, ми розглянемо роль Майстера Екхарта у формуванні думки щодо ролі диявола у духовному розвитку людини. Додатково, ми окреслимо думку Петро Оліві стосовно падіння диявола. Загалом, висока схоластика продовжує надбання ранньої схоластики, полемізуючи щодо виникнення зла, розрізнення зла на природне та моральне, а також ролі диявола у житті людини.

В середині XIII століття Тома Аквінський розрізняє види зла. Спираючись на неможливість існування зла абсолютного (таким чином й позбуваючись поняття зла як першопричини, як у філософії катарів), Тома Аквінський стверджує, що абсолютне зло — це є абсолютне небуття. Філософ ділить зло на природне та моральне зло. Натуральне зло — є позбавлення чогось, що повинно бути за своєю природою. Зло починає фігурувати у Томи Аквінського як такий собі ступінь вимірювання блага. Зло — залежне, воно не може існувати без блага.

«Але вищого зла бути не може, бо, як було показано вище (48,4), хоча зло і применшує благо, однак повністю ніколи його не знищує; і так як благо, отже, перебуває завжди, ніщо не може бути повністю і досконало злим. Тому-то Філософ і каже, що «абсолютне зло знищило б саме себе», що зі знищенням всякого блага (а це необхідно для здійснення сукупності зла) знищилося б і саме зло, бо суб'єкт зла — благо.»³¹ (Фома Аквинский. Сумма Теологии. Том II, Вопрос 49. О причине зла. Раздел 3.) Таким чином, воно не може бути іншим власним початком, незалежним від Бога. Зло — є благо, навіть Диявол є благом, оскільки він був створений Богом, та лише позбавився блага сам.

Будь-яке таке позбавлення повинно мати свою причину: матеріальну або діючу. Матеріальна причина — добро, в якому зло перебуває, а діюча — суб'єкт, що викликає нестаток блага. Природне зло завжди виникає через природню причину. Бог допускає зло як недолік, що існує, як побічний ефект існування космосу. Господь дозволяє існувати природньому злу, аби отримувати благо зі всякого зла. Причинність у космосі упорядковує світ, проте залишається важливим й свобода волі.

За Томою Аквінським, якщо Бог відповідальний за природне зло, то на моральне зло він вже не впливатиме. Якщо існує свобода волі, то й існують її наслідки. Цими наслідками й фігурує моральне зло. Розвиваючи позицію про

³¹ (Фома Аквинский. Сумма Теологии. Том II. Режим доступу: https://librebook.me/summa_theologica/vol2/7)

наслідки свободи волі, Тома акцентує увагу й на свободі вибору самого Диявола. Останній відмовляється від Господнього блаженства через бажання мати власне блаженство, що не буде належати Богу.

Не бажаючи бути залежним від Бога, диявол обирає відмову від блага. Саме через відмову його можливості й є обмеженими. Філософ характеризує лише зовнішню можливість впливу на людей. Диявол не може змінювати людську волю, йому залишається лише спокушати. Він не може бути причиною гріха, оскільки причиною гріха завжди є суб'єкт, тобто сам грішник. Виділяючи роль диявола у Всесвіті, Тома Аквінський акцентує на його володарюванні над усіма злими силами. Головним завданням Диявола є не спокуса людей, а об'єднання та керування всіма злими створіннями.³²

Філософ також й згадує вивільнення людства від Диявола завдяки Христу. Оскільки Диявол «перевищив свої повноваження» та його дії призвели до смерті Христа, а за Томою, як ми зазначали раніше диявол мусив лише спокушати грішників, людство було вивільнено з-під впливу Сатани.³³

Проте відповідальність за гріхопадіння людства залишає все ще на самому людстві, слідуючи концепції вільного вибору.

Концепція вільного вибору людини зла чи добра простежується також й у Майстера Екхарта. Диявол займає в філософа вже безпосередньо у самій людині. Німецький містик та теолог зазначає:

«Кожна людина, саме тому що вона людина має доброго духа, ангела, та злого духа, біса»³⁴. (Мастер Экхарт. О человеке высокого рода) Саме злий дух, диявол постійно спокушає людину на гріх. Таким чином сама людина стає полем бою між добром та злом. Щодо зла, Майстер Екхарт вважає зло за заперечення блага, зло є нічим. Відсутність блага, відхилення від буття є причиною зла. Саме відхилення від блага й є самим злом, нічим.³⁵

³² (Неретина, Бурлака.2001, с. 227-232)

³³ (Келли. 2011, с. 249)

³⁴ (Майстер Экхарт. 2010, с. 67)

³⁵ (Майстер Экхарт. 2010, с.311)

Цікавим для нас є й філософія францисканця, теолога-містика Петра Оліві, оскільки саме він критикував Тому Аквінського та запропонував нове тлумачення стосовно падіння Люцифера. По-перше, Петро Оліві заперечує можливість падіння Люцифера при створенні. На думку містика повинна була бути ситуація для констатації гріха така, яка б зумовлювала й уникнення гріха. Тобто мусив бути момент, коли Люцифер обрав гріх. Петро Оліві наближує ангела до людини.

Проте, францисканець погоджується з Томою у питанні щодо вибору любові до себе та відречення від любові Господньої. Саме це фокусування на любові до себе віддаляє від Бога та змушує шукати владу. Оліві припускає, що першого ангела тягнуло до самолюбства, тому що він бачив, як він відображається в кожному серці так, ніби він є єдиною і універсальною головою всіх, і, побачивши свою силу в кожному з них, він побачив себе примноженим і збільшеним. Вперше, був розглянутий вплив й інших ангелів на рішення щодо гріха. Таким чином, й пояснюється чому з Люцифером пали й деякі інші ангели, вбачаючи у Люцифері своєрідний авторитет.³⁶

Отож, ми з'ясували який вплив мала висока схоластика на метафізику та роз'яснення про природу диявола. Філософський фокус був трохи змінений вже на причини не лише внутрішні (такі як свобода вибору), а й зовнішні (присутність та вплив інших ангелів) падіння Люцифера. Висока схоластика привнесла до вивчення образу диявола нові трактування природи та сенсу зла та закріпила важливість наділеної Богом свободи волі не лише ангелам, а й самій людині.

2.4. Диявол у пізньому середньовіччі

Пізнє Середньовіччя зіграло роль остаточного закріплення віри у Диявола. В цей період почала з'являтися література, живописне мистецтво та народні легенди, яке підкріплювало віру у Сатану серед суспільства. Проте у філософському середовищі роль диявола навпаки занижувалась, чим можемо

³⁶ (Feros Ruys. 2012, p.16)

завдячувати течії номіналізму. Базуючись на відторгненні реалізму та надаючи абстрактним поняттям реальності, номіналісти по суті «знецінювали» абстрактні поняття. Під поняття абстрактних речей підпадали й також такі категорії як зло і добро.

Після номіналізму, розпочалось й відродження християнського містицизму, який базувався на використанні власного досвіду та інтуїції. Значний підйом середньовічного містицизму розпочався з другої половини XIII ст. Божественне стало дзеркалом диявольського. Космос на думку містиків пізнього Середньовіччя був створений Богом за допомогою своєї любові, а відповідно зло не могло зародитись у божественній любові, тоді і диявол не міг бути створений Богом. Диявол для містиків був втіленням «нічого», вакуумом який лише заважає людям, створює ілюзії та безсильним. Філософія містиків базувалась на своєрідному ігноруванні диявола, концентруючись лише на благодаті.³⁷

Згадуючи містиків, ми можемо звернутись до однієї з представниць середньовічного містицизму – Юліани Норіджської. Саме Юліана Норіджська написала першу книгу англійською мовою серед жінок – «Одкровення божественної любові». В своїй книзі, авторка описує диявола, як переможеного Христом. На думку Юліани Норіджської Бог висміює диявола, оскільки саме Бог дозволяє дияволу діяти зло, а потім обертає зло на добро, таким чином принижуючи диявола. В цьому й вбачається причина того, що диявол ніколи не буде спроможним скоїти стільки зла, скільки він захоче. «І там, де я сказала: «Його висміюють», я маю на увазі, що Бог висміює його; так би мовити, через те, що тепер Він бачить його так, як буде бачити нескінченно. Тому що цим Бог явив, що сатана переможений. І це я мала на увазі, коли я сказала, що його будуть висміювати в Судний день взагалі всі, хто спасеться, яким він надзвичайно заздрить. Адже тоді він побачить, як все горе і страждання, які він заподіяв їм, звернуться в

³⁷ (Рассел. 2002, с. 248-261)

нескінченне зростання їх радості. І все горе і негаразди, які він хотів би заподіяти їм, підуть з ним навечно в пекло.» (Юлиана Нориджская. Откровения божественной любви. Откровение 5. Глава 13.)³⁸ Авторка наполягала на сприйнятті гріха як частини Божественного задуму. Юліана сприймає вчення християнства щодо існування гріха та диявола, проте її розуміння Божественного не могло співіснувати з вічними муками грішників у пеклі.³⁹

Цікавим моментом є також те, що авторка описувала свою зустріч з дияволом. «Колір був червоним, як черепиця, коли її тільки що обпалили, з чорними плямами на ньому, подібним чорним веснянками, брудніше, ніж сама поверхня черепиці. Його волосся було червоним, як іржа, обрізано спереду, з бічними пасмами, звисаючими біля скронь. Він усміхнувся на мене зі злісним і розпусним виглядом, показуючи білі зуби, та так багато, що здався мені ще мерзенніше. Ні тіло, ні руки його не мали форми, але він тримав мене своїми лапами за горло і хотів задушити мене, але не міг» (Юлиана Нориджская. Откровения божественной любви. Откровение 16.Глава 66)⁴⁰ Деякі з науковців вважають, що Юліана дещо «пом'якшила» опис диявола завдяки епітетам та порівнянням, проте зробила вона це аби передати навмисно «жіноче», більш чуттєве відіння образу диявола та зменшити критику церкви щодо права жінки у тлумаченні явищ, що стосуються Бога, спеціально описуючи явища в тій манері, якої від неї очікували⁴¹

Християнська теологія, що була підкріплена схоластичною філософією глибоко вкоренилась у людях, додатково жаху перед Князем Пітьми надавало й народне мистецтво, що посилювало страх перед дияволом у людей. Як ми зазначали ще у першому розділі активна роль католицької

³⁸ (Нориджская .2010, с. 123-127)

³⁹ (Нориджская .2010, с.14)

⁴⁰ (Нориджская .2010, с. 365-369)

⁴¹ (Нориджская .2010, с. 36)

церкви вплинула на розпочатий рух, що виник з друком книги «Молот відьом», а саме – полювання на відьом. Демонологічні тексти, теологічні заяви та загалом суспільні настрої простого народу, що жили у страху, стало ґрунтовним важелем до розпочатих процесів.

РОЗДІЛ III. МЕТАФІЗИКА ДИЯВОЛА ЯК ОСНОВА ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСІВ ПРОТИ ВІДЬОМ ТА БІСООДЕРЖИМИХ

3.1. Віра в диявола як поштовх до розпочатих процесів проти відьом

Метафізика Диявола, що пропагувалась католицизмом дала поштовх одній з найстрашніших сторінок історії, а саме процесів проти відьом та бісоодержимих. Християнські трактати та демонологічні тексти досягли своєї мети — диявола почали боятися. Проте намагання католицької церкви позбавитись від сприйняття дуалістичного світу катарів, не знайшли відтворення в народі.

В XIII столітті в громадянському сприйнятті закріпилась рівність могутності Бога з могутністю Диявола. Люди боялися більше диявола, аніж Бога. З одного боку, церква впоралась з завданням залякати дияволом народ аби вони об'єдналися з церквою, проте вони не могли проаналізувати страшні наслідки такого страху перед Князем Темряви, які мали місце у Середньовіччі. Будь-яка діяльність людини, що виходила за межі прийнятої церквою думки, одразу маркувалась «диявольською» таким чином даючи підставу до початку боротьби з «бісовщиною». Найстрашнішим свідченням загальної істерії стане виданий у 1487 році «Молот відьом», до аналізу якого ми повернемося пізніше.

Проте якщо Диявол ще до XIII століття сприймався, як істота, що може лише спокушати, а не брати участь у людському житті, то вже з середини XIII століття почались дискусії щодо добровільного союзу диявола з людиною. Першим оголосив про таку можливість був Іоанн XXII. Ті хто вкладали союз з дияволом ставали чаклунами та відьмами. Католицька церква почала занепокоєно ставитись до можливості таких союзів, а тому розпочала активну боротьбу з ворогами Бога.⁴²

⁴² (Столяров. 2018 Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-knizhnoy-tematiki-v-borbe-srednevekovoy-katolicheskoy-tserkvi-s-satanizmom/viewer>)

Віра у магію та зв'язок з дияволом настільки заповонила Західну Європу, що відбулося справжнє відродження самого диявола. Якщо під час схоластичної філософії та номіналізму, образ почав втрачати свою могутність, то в повній силі він відродився саме під час «полювання на відьом». Джеффри Бартон Рассел зазначав, що найстрашнішим наслідком віри у Диявола стала думка про те, що будь-яка людина яка хоч чимось відрізнялась, одразу ставала підозрюваною у зв'язку з нечистими силами.

«Страх перед відьмами відродив не тільки судове переслідування, а й народний суд, так що число жертв налічувало сотні тисяч. Божевільне переслідування відьом стало одним з найважливіших епізодів в історії Диявола, що воскресив віру в його безпосередню жахливу присутність і зміцнило її до такої міри, в якій вона була відома тільки за часів отців-пустельників.»⁴³ (Рассел.2002. с.272)

Водночас, Олександр Амфітеатров у своїй праці «Диявол» стверджував, що магія та Сатана є взаємопов'язані у свідомості людей. Він вбачав в цьому логічний процес, оскільки де посилюється віра у Диявола буде посилюватись віра й в чаклунство.

Активна пропаганда католицької церкви щодо неосяжної могутності Диявола спричинила й свої наслідки. Якщо деякі сприйняли проповідь церкви за поштовх до сприйняття світу в дуалістичному, на зразок гностиків, світі, то деякі пішли далі. Почали з'являться думки про те, що диявол може бути й могутнішим за Бога. Деякі люди вбачали в цьому вже не страх, а поклоніння. В XIII столітті мали місце й відродження багатьох сатанинських церковей.⁴⁴

Загалом демонологічні трактати пізнього Середньовіччя пов'язують диявола з його підопічними, як голову всіх злих сил, що перекликається з трактуванням диявола з уявленням Гюго Сен-Вікторського, де диявол є покровителем всіх нечесних людей. А також ми бачимо наслідки філософії

⁴³ (Рассел.2002. с.272)

⁴⁴ (Амфитеатров. 2010,гл.4.)

Томи Аквінського щодо зображення диявола як володаря всіма злими силами.

В демонологічних трактатах щодо одержимості бісами в основному фігурували наступні концепції: одержимість являлась Божою карою, одержимість як втручання демонів у життя людини, одержимість як відображення гріху та одержимість як наслідок чаклунства. При пояснюванні одержимості основним поясненням такого стану являвся концепт Божого допуску зла, тобто Бог дозволяв дияволу скоювати зло аби карати людство за його гріхи. Тези Томи Аквінського, що стверджував неможливість розуміння нами мотивів Бога, закріплювали й могутність диявола, оскільки Божа воля нам не може бути відома. Якщо одержима людина сприймалась лише як наслідок чаклунства над нещасними, то відьми стали справжніми союзниками диявола, що вкладали договір з ним.⁴⁵

Згідно з християнською думкою відьми та чаклуни добровільно відрікались від добра та починали служити дияволу. Тут ми можемо побачити й свободу вибору людини, яка добровільно відрікалась від блага та ставала на стежку зла, що відбивається у трактуванні гріха людського у філософів ранньої схоластики. Підписуючи договір, люди наділялись магічними силами, які вони використовували лише на зло. Відьми та чаклуни мусили насилати на людей хвороби, неврожай та безпліддя.

Загалом характеристика відьом відносилась й до одержимості бісами. Чаклуни та відьми відрікались від Христа, влаштовували оргії, приноси в жертву маленьких християнських дітей та загалом були частиною одного глобального зговору Сатани проти християнської церкви.⁴⁶ Християнське вчення, яке злилось зі страхом простого народу призвело до початку розгорнення боротьби зі слугами Сатани.

⁴⁵ (Крылова Д.Д. 2017. Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-predstavleniy-ob-oderzhimosti-na-materialah-pozdnesrednevekovyh-demonologicheskikh-traktatov/viewer>)

⁴⁶ (Рассел . 2002. Мефистофель, с. 39-41)

3.2. Роль диявола у «Молоті відьом»

В 1487 році виходить в друк книга «Молот відьом», книга двох католицьких монахів, інквізиторів Німеччини, Генріха Інститоріса та Якова Шпренгера. Додатково видавались й різні папські булли, що спонукали розпочати процеси на відьмами у різних країнах Європи. В текстах описували ритуали під час яких відьми творили жахливі речі, інструкції щодо розпізнавання чаклунів.

Найбільш вагомими доказами укладення договору з дияволом вважалась «мітка диявола», місце на тілі, де знаходилась мітка була захищена від подряпин або будь-яких ушкоджень. При обвинуваченні відьми, у неї на тілі шукали саме цю мітку, протикаючи голкою, місце де кров не йшла й вважалось міткою. Також, під час обшуків шукали речові докази зв'язку жінки з єретиками або злими силами. Такими речовими доказами могли бути спеціальні талісмани, фігури, тощо.⁴⁷

Сама книга «Молот відьом» складалась з трьох частин. Перша частина фіксує існування диявола, чаклунів та відьом. Допущення не існування Диявола строго засуджується та окреслюється єретичною.

«З усіх передумов слід зробити висновок, що католично і правовірно твердження, що існують відьми, які за допомогою диявола в силу укладеного з ним договору та з божого потурання можуть здійснювати чародійства, що не виключає, однак, і того, що вони здатні морочити народ різними ілюзіями і обманом почуттів. Внаслідок того, що справжня праця зачіпає реальні чародійства, значно відрізняються від уявних, то говорити про останні ми не будемо.»⁴⁸ (Шпренгер, Інститорис. 2007. Часть I, вопрос I I.)

Як ми бачимо, в тексті згадується боже потурання, тобто віра в те, що зло допустимо Богом, аби виділяти з нього користь, що нас відсилає до філософії Ансельма Кентерберійського. В «Молоті відьом» автори часто

⁴⁷ (Столяров. 2018 Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-knizhnoy-tematiki-v-borbe-srednevekovoy-katolicheskoy-tserkvi-s-satanizmom/viewer>)

⁴⁸ (Шпренгер, Інститорис. 2007. Часть I, вопрос I I.)

посилаються на Тома Аквінського, захищаючи свої судження про неможливість не існування чаклунства.

«Ці лжевчення будуть в наступному виявлені і спростовані. Що стосується першого з них, то вчені, особливо святий Тома, визнають його захисників єретиками в повному розумінні цього слова. Тома Аквінат говорить в зазначеному місці про суперечність цього лжевчення основним вченням святих і про те, що воно корениться в невірі. Адже Святе Письмо говорить, що біси мають владу над тілесним світом і над уявою людей, якщо на те буде божя потурання. Це впливає з багатьох місць священного писання. Захисники зазначеного лжевчення стверджують не існування в світі чаклунського дійства, а визнають лише гру уяви в людині. Вони не вірять в існування демонів, крім як в уяві мас, які і приписують свої власні лжевчення дияволу.»⁴⁹ (Шпренгер, Инститори́с. 2007. Часть I, вопрос I)

Автори визнають гріховним не лише відьомство, а й навіть заперечення існування відьомства. Шокувало те, наскільки автори книги ставляться до жінок. Саме жінки найбільше постраждали від процесів над чаклунами та відьмами. Інквізитори називають жінку поганою за своєю природою, оскільки саме жінка скоїла перший гріх людства.

Проте, цікавим моментом є те, що саме Тома Аквінський, якого згадують автори книги, стверджував про те, що «основним» грішником була не Єва, а Адам, оскільки якщо б піддалась спокушенню лише Єва, гріх не впав би на все людство. Причина в такому тлумаченні є сприйняття тогочасними філософами ролі жінки як пасивного початку, а чоловіка — як активного.⁵⁰

Друга частина книги фокусується на відданості відьом демонам. Вони віддають свою душу та тіло дияволу. Автори зображують способи, якими відьма може зваблювати людей. Третя частина є за своєю суттю кривавою

⁴⁹ (Шпренгер, Инститори́с. 2007. Часть I, вопрос I)

⁵⁰ (Келли . 2011, с.250)

інструкцією щодо позбавлення від ересі, таким чином надаючи собі та церкві право на викорінення незгодних. Роль середньовічних філософів у розпочатій істерії підкреслює й німецький богослов Ігнат фон Деллівер.

Михайло Шейнман у своїй книзі «Віра в диявола в історії релігії» досліджував думку Ігната фон Деллівера: «Як тільки була заснована папами інквізиція і інквізитори почали в Німеччині і Франції свої дії, ересь і чаклунство почали змішуватися одне з іншим. Богослови домініканського ордена з самим сліпим легковажністю кинулися на одну заяву Августина, щоб вигадати свою теорію про любовні зв'язки між »« людьми і дияволами і їх побічних дітях. Тома (Аквінський. — М.Ш.) став в цій справі “оракулом”, і незабаром стало небезпечним спростовувати це похмуре оману

Тома Аквінський — найавторитетніший в католицькій церкві богослов (XIII в.) — вважав, що «демони існують, що вони можуть шкодити своїми підступами і перешкоджати плодючості шлюбу». «Демони, — писав він, — але попущенню божу можуть викликати вихори в повітрі, піднімати вітри і змушувати вогонь падати з неба»⁵¹ (Шейнман. 1977, с.109-110)

Допити що проводились над «потенційними» відьмами були з метою, аби бідолашна визнала, що вона мала статевий зв'язок з Сатаною, який був в образі козла (як ми можемо побачити з образу козла, католицтво не пережило все ж таки залишки язичницьких уявлень в сприйнятті образу диявола).

Михайло Шейнман зазначає, що в результаті страшних катувань, деякі з жінок справді починали вірити у свій зв'язок з дияволом. Дослідник пов'язує такий феномен з пануванням в народних масах нечистих образів у вигляді домових та бісів, які католицька церква успішно інтегрувала в свідомість простих людей.

Отож, проаналізувавши «Молот відьом» та загалом феномен розпочатих процесів проти відьом, ми побачили наскільки великим був авторитет християнської церкви, в тому числі й образ диявола, що був

⁵¹ (Шейнман. 1977, с.109-110)

описаний у богословських текстах та текстах філософів Середніх віків. Наслідки філософської схоластики ми можемо простежити безпосередньо у «Молоті відьом», коли автори аргументуючи свої позиції, посилаються на Тому Аквінського та його «Суму теології». Також ми побачили й деякі філософські думки, що ми спостерігали у Ансельма Кентерберійського. Загалом, ми можемо пов'язати процеси над відьмами й з закріпленою думкою про те, що зло – є в першу чергу добровільний вибір людини. Таким чином, були посунуті акценти, тепер не диявол спокушає людину, тепер люди й самі могли прийти до диявола. Отже, їх гріх ставав ще важче.

ВИСНОВКИ

Отже, проведений аналіз нам допоміг зрозуміти наскільки змінився образ Диявола та трактування його походження протягом усього Середньовіччя. Постаючи перед нами в образі злого язичницького духу під час раннього християнства диявол набуває абсолютно нової суті. Ми побачили трансформацію сприйняття від об'єкту висміювання народною творчістю до неможливого до осягнення істоти, що насаджує жах. Образ набув нових категорій, а осягнення зла зупинилось на понятті вільного вибору людини. Диявол став частиною моральної філософії, категорією судження про добро та зло, про благо та гріх, породивши дискусії щодо належності до Божественного задуму.

Поступово, диявол став не лише зображенням грішного ангела, а й справжнім об'єктом дискусій про дозвіл Богом існування зла та ролі зла у світобудові. Основне на чому сходились схоласти та теологи церкви було те, що Люцифер при падінні керувався лише одним, тим що є одним з найважливіших творінь Господа — свободою волі. Саме зі свободи волі розпочалось й зло на землі. Відмова від благодаті, від Господньої любові, корисливі мотиви, що прагнули до наближеної до Бога влади, роль ангелів які могли вплинути на рішення — ці основні моменти були виділенні середньовічними філософами у трактуванні міфу про падіння Люцифера.

Концепція зла набуває також нових трактувань. Відкресливши дуалістичність світу про дві різні першооснови, зло постає перед нами залежною від добра частиною космосу. Зло позбавляється могутності, його трактують як ніщо, небуття, відсутність блага, водночас залежним від волі Бога та благодаті.

Разом із поняттям про метафізику добра та зла, Бога та диявола, змінюється й роль, що відіграє Сатана у історії людства. З існуванням лише в потойбічному світі, він проникає в матеріальний світ, починає впливати на людей.

З огляду на проведений аналіз можна зробити наступні висновки:

- Найбільшому впливу на формування образу сприяла теологія християнської церкви та схоластична філософія.
- Головною метою християнської церкви було наділення Дияволом точної характеристики його образу з метою посилення віри в нього серед суспільства.
- Диявол був поборений Христом та з того часу втратив силу над людством.
- Дуалістичне сприйняття гностиків суперечило християнському сприйняттю всесвіту, а тому було клеймоване як «єресь»
- Пізня середньовічна філософія намагалась зменшити страх перед дияволом.
- Диявол впав з небес через відмову від Божого блага, через свій власний вибір.
- На думку представників ранньої та високої схоластики Бог наділив всіх істот правом вільного вибору, приймаючи можливі наслідки морального зла.
- На думку пізніх схоластів падіння Люцифера не могло відбутися в момент його створення.
- Зло не може існувати як самостійний початок, оскільки воно означає відсутність добра, зло знаходиться у залежній позиції.
- Найбільш значущими для авторів «Молоту відьом» були праці Ансельма Кентерберійського, Томи Аквінського та вчення Аврелія Августина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Аверинцев, С., Бусева-Давыдова И. (2017). *Дьявол*. Большая российская энциклопедия. Режим доступа: https://bigenc.ru/fine_art/text/1972090
- Аквинский, Ф. *Сумма Теологии. Том II*. Режим доступа: https://librebook.me/summa_theologica/vol2/7
- Амфитеатров, А. (2010). *Дьявол в быту, легенде и в литературе Средних веков*, СПб: Азбука-классика.
- Келли, Г.А. (2011) *Сатана. Биография*. (Когтевой О.В., Якушиной Л.А. Перекл). Москва: Весь мир.
- Кентерберийский, А. *Почему Бог стал человеком*. Ред: Василик В. Режим доступа: http://www.presbiterien.org/rus/1/%D0%90%D0%BD%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%BC_%D0%9A%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B5%D1%80%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9F%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%BC%D1%83_%D0%91%D0%BE%D0%B3_%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BB_%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC.pdf
- Крылова, Д. (2017) *Трансформация представлений об одержимости на материалах позднесредневековых демонологических трактатов*. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-predstavleniy-ob-oderzhimosti-na-materialah-pozdnesrednevekovyh-demonologicheskikh-traktatov/viewer>
- Мюшембле, Р. (2005) *Очерки по истории дьявола. XII — XX*. Москва: Новое литературное обозрение.
- Неретина, С., Бурлака, Л. (Ред.) (2001) *Антология Средневековой Мысли. Теология и философия европейского Средневековья. Том I*. СПб: РКХИ.
- Нориджская, Ю. (2010). *Откровения божественной любви*. (Дресвина Ю. Перекл.). Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке.

- Пастуро, М. (2012) *Символическая история Европейского Средневековья*. (Решетникова Е.Перекл) СПб: Alexandria.
- Рассел, Дж.Б. (2002) *Князь Тьмы*. (Ларионова И.Ю. Перекл). СПб: Евразия.
- Рассел, Дж.Б. (2002) *Мефистофель. Дьявол в современном мире*. (Усова Г.С. Перекл). СПб: Евразия.
- Экхарт, М. (2010). *Трактаты. Проповеди*. (Реутин М.Ю., Родионова Е.В. Перекл). Москва: Наука.
- Столяров, Ю. (2018) *Использование книжной тематики в борьбе средневековой католической церкви с сатанизмом*. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-knizhnoy-tematiki-v-borbe-srednevekovoy-katolicheskoy-tserkvi-s-satanizmom/viewer>
- Сен-Викторский, Г. (2016). *Дидаскалион. Об искусстве обучения*, (Клестова А.А. Перекл). СПб:Петроглиф.
- Шейнман, М. (1977) *Вера в дьявола в истории религии*. Москва: Наука.
- Шпренгер, Я., Инститорис, Г. (2007) *Молот ведьм*. (Цветков Н. Перекл).СПб: Амфора.
- Lombard, P., Silano, G.(2008). *The Sentences. Book 2: On creation, Pontifical Institute of Mediaeval Studies* edn., Toronto: PIMS.
- Ruys,J.F. (2012). *Love in the Time of Demons: Thirteenth-Century Approaches to the Capacity for Love in Fallen Angels*. Perth: Australian Research Council Centre of Excellence for the History of Emotions.
- Serge-Thomas Bonino, OP (2016) *Angels and Demons. Thomistic Ressoursment Series Volume 6*. The Catholic University of America Press edn., Washington D.C. : Michael J.Miller.